

Jan Jacek Bruski

Kraków

Mykoła Czebotariw i placówka „Hetman”. Z dziejów ukraińskich służb specjalnych na emigracji

W listopadzie 1920 r. bolszewicka ofensywa zmusiła władze cywilne oraz armię Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) do ewakuowania się na zachodni brzeg granicznego Zbrucza. Na terytorium Rzeczypospolitej schronienie znalazło ponad 40 tys. ukraińskich wychodźców. Niedawni sojusznicy korzystali początkowo — pomimo wycofania przez Warszawę oficjalnego uznania dla rządu atamana Symona Petlury — z dość dużej swobody działania, ciesząc się nadal moralnym oraz materialnym wsparciem z polskiej strony. Rolę emigracyjnej stolicy odgrywał w tym czasie Tarnów, gdzie osiadły — jak zakładano, przejściowo — ukraińskie władze: prezes Dyrektoriatu, Rada Ministrów oraz efemeryczny parlament na wychodźstwie. Do rychłego powrotu na Ukrainę szykowały się oddziały armii URL, internowane na honorowych warunkach w kilku polskich obozach¹.

Ośrodkiem szczególnie zainteresowanym kontynuowaniem współpracy z petlurowcami był Oddział II polskiego Sztabu Generalnego. „Dwójka”, zdominowana przez piłsudczyków, sceptycznych co do trwałości kompromisu pokojowego z Sowiecami, chętnie wykorzystywała do poufnych zadań ukraińskich wywiadowców, wsparła też przygotowania do tzw. drugiego pochodu zimowego — partyzanckiego rajdu wojsk URL, mającego stać się sygnałem do wybuchu nad Dnieprem antybolszewickiego powstania². Jesienią 1921 r., po załamaniu się tej — ostatniej, jak się miało okazać — próby zbrojnego powrotu władz ukraińskich na własne te-

¹ Zagadnienia związane z funkcjonowaniem władz URL w pierwszym, tzw. tarnowskim okresie pobytu na emigracji obszernie omawiam w pracy: J. J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*, Kraków 2000. Szerzej — i pod względem przedmiotowym, i chronologicznym — ujmuje te kwestie E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004. Osobna, bardzo obszerna literatura dotyczy problemu obozów dla internowanej Armii URL. Zob. zwłaszcza: Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1919–1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, wyd. 2, Toruń 1997; I. В. Срібняк, *Обезброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 р.р.)*, Київ–Філадельфія 1997.

² Z nowszych prac na temat drugiego pochodu zimowego wymienić można: В. Верига, *Листопадовий рейд*, Київ 1995; В. С. Сідак, *Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.)*, Київ 1995; K. Danielewicz, *Udział Ekspozytury Wewnętrznej nr 5 Oddziału II Sztabu Generalnego we Lwowie w przygotowaniach i przeprowadzeniu drugiego pochodu zimowego*

rytorium, sprawa URL znalazła się jednak w impasie. Wiązało się to nie tylko z porażką rajdu dowodzonego przez gen. Jurka Tiutiunnyka, ale przede wszystkim ze stopniową stabilizacją stosunków na linii Warszawa–Moskwa oraz z umacnianiem się w Polsce wpływów prawicy, niechętniej polityce wspierania antysowieckiej emigracji. Aż do połowy 1923 r. wychodzący spod znaku Ukraińskiej Republiki Ludowej pozostawali jednak czynnikiem w mniejszym lub większym stopniu obecnym w kalkulacjach polskich władz. Ostatecznie uległo to zmianie po uformowaniu się centroprawicowego rządu Chjeno–Piasta, który zdecydował o zaprzestaniu subsydiowania petlurowców. Wkrótce doszło też do definitywnej likwidacji obozów dla internowanej armii URL, funkcjonujących jeszcze na terytorium Polski³.

Nadzieje emigrantów miały odżyć dopiero w maju 1926 r. Powrót do władzy zwoleńników marszałka Piłsudskiego stanowił impuls dla odnowienia współpracy pomiędzy Polską a środowiskami petlurowskimi — ale też innymi ośrodkami nierosyjskiej emigracji. Wpisywało się to w szerszą koncepcję uaktywnienia polskiej polityki wschodniej, której komponentem stała się odtąd, dyskretnie wspierana z Warszawy, tzw. akcja prometejska⁴. Ponownemu nawiązaniu współpracy nie przeszkodziła śmierć przywódcy URL-owskiej emigracji, zamordowanego w tym czasie w Paryżu, najpewniej z inspiracji sowieckich służb specjalnych. Miejsce tragicznie zmarłego atamana Petlury zajął latem 1926 r. jego najbliższy współpracownik, dotychczasowy premier ukraińskiego rządu na wygnaniu, Andrij Liwycki. Na początku sierpnia tego roku nowy naczelny ataman wraz z ministrem spraw wojskowych URL Wołodymyrem Salskim złożyli na ręce Józefa Piłsudskiego poufny memoriał, stanowiący w istocie ofertę odnowienia sojuszu z kwietnia 1920 r. Celem długofalowym miało być — jak deklarowano — „wspólne przeciwstawienie się potędze przyszłej Rosji”, w bliższej perspektywie chodziło jednak o zapobieżenie z polską pomocą rozkładowi sił URL na emigracji i podjęcie akcji „organizacyjno–agitacyjnej” na Ukrainie Sowieckiej⁵.

Memoriał spotkał się z przychylnym przyjęciem w Warszawie. Wkrótce rozpoczęto rozmowy, które umożliwiły reorganizację petlurowskiego ośrodka na wygnaniu. Istotne znaczenie miało zwłaszcza nawiązanie współpracy wojskowej. Służbę w szeregach polskiej armii podjęło kilkudziesięciu ukraińskich oficerów kontraktowych, a na początku 1927 r. powstał zakonspirowany Sztab Ministra Spraw Wojskowych URL⁶. Nowo utworzony sztab

gen. Jurko Tiutiunnyka w listopadzie 1921 roku, w: *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kolański, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 130–163.

³ Szerzej o ewolucji stosunku władz RP do emigracji petlurowskiej w omawianym okresie: J. Pisuliński, *Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wygnaniu po preliminariach ryskich (1920–1923)*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2007, nr 13, s. 71–85; J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010, s. 135–147.

⁴ O prometeizmie szerzej m.in.: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” (Nowy Jork–Londyn) 1984, t. XVII, s. 28–40; M. Kornat, *Ruch prometejski — ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 2, s. 76–86; T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko–sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2008 (zwłaszcza interesujące uwagi na s. 70–74); B. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 р.)*, Івано–Франківськ 2011.

⁵ Tekst memoriału w: J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik...*, s. 363–365.

⁶ Zob. m.in.: R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*, Lublin 1999, s. 231–250; O. Колянчук, *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*, Львів 2000, s. 165–177.

szczytła się pierwotnie z dwóch sekcji. Wiosną i latem 1927 r. większe nadzieje wiązono z pierwszą z nich — organizacyjno–mobilizacyjną — którą kierował gen. Pawło Szandruk⁷. Zaostrenie, a następnie zerwanie sowiecko–brytyjskich stosunków dyplomatycznych zrodziło w kręgach emigracji nadzieje na rychły wybuch konfliktu zbrojnego na Wschodzie i związaną z tym aktualizację kwestii ukraińskiej. Liczono w szczególności na odtworzenie oddziałów wojskowych URL na terytorium Rzeczypospolitej, podjęto też sondażowe rozmowy w sprawie organizacji „legionu ukraińskiego” w Wielkiej Brytanii lub Rumunii. Koniunktura okazała się jednak krótkotrwała, w związku z czym zadania 1 Sekcji Sztabu — mającej zajmować się organizacją ukraińskiej siły zbrojnej — nabrały charakteru cokolwiek teoretycznego. Sekcja skupiła się odtąd na pracach koncepcyjno–studyjnych i prowadzeniu ewidencji rozproszonych po całej Europie ukraińskich emigrantów–wojskowych. Znacznie większą praktyczną rolę miała odegrać 2 Sekcja Sztabu, której powierzono zadania z zakresu wywiadu i kontrwywiadu.

Dzieje służb specjalnych URL na emigracji to temat nadal tylko częściowo rozpoznany. Wiele znaków zapytania pojawia się zwłaszcza przy próbie odtworzenia pierwszego, obfitującego w wiele wydarzeń, roku ich działalności. Na okres ten — lata 1927–1928 — „spłynęła” niejako część tajemnicy okrywającej postać ówczesnego naczelnika i organizatora 2 Sekcji, płk. Mykoły Czebotariwa. Osobistość to do dziś niesłychanie zagadkowa, bardzo różnie też oceniana. Warto w tym miejscu poświęcić jej chyba nieco więcej uwagi.

Przyszły szef ukraińskiego wywiadu urodził się w 1884 r. na Połtawczyźnie⁸. Był uczniem gimnazjum w Łubniach, gdzie poznać miał m.in. młodego Andrija Liwyckiego. W czasie rewolucji w 1905 r. zaangażował się w działalność Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, co przypłacił kilkakrotnym aresztowaniem, a później wymuszoną emigracją⁹. Wypłynął ponownie na scenie politycznej wiosną 1917 r. — jako przywódca ukraińskiej frakcji w radzie delegatów robotniczych i żołnierskich w Charkowie. Ważniejszą rolę zaczął odgrywać w dobie Dyrektoriatu. W latach 1919–1920 był m.in. szefem kontrwywiadu Armii URL, a następnie dyrektorem Departamentu Informacji Politycznej ukraińskiego MSW. W kwietniu 1920 r. Czebotariw objął funkcję szefa ochrony osobistej naczelnego atamana. Obowiązki te pełnił również na emigracji, wykonując jednocześnie wiele poufnych zleceń Petlury. Jego zasługą było m.in. zdemaskowanie sowieckiej agentki, ulokowanej w najbliższym otoczeniu ukraińskiego przywódcy. Wydarzenie to przyspieszyło decyzję Petlury, który pod koniec grudnia 1923 r. wyjechał z Polski, udając się *via* Wiedeń i Budapeszt do Szwajcarii, skąd przedostać się miał kilka miesięcy później do Paryża. Warto na marginesie

⁷ W sierpniu 1927 r. — pozostając nadal naczelnikiem sekcji — objął on równocześnie stanowisko szefa Sztabu. Zastąpił w tej roli mało energicznego gen. Wiktora Kuszczu. Dysponujemy cennymi wspomnieniami Szandruga: P. Shandruk, *Arms of valor*, New York 1959 (działalności Sztabu Ministra Spraw Wojskowych URL dotyczy rozdział 16).

⁸ Najbardziej gruntowny biogram Czebotariwa opracował Wołodymyr Sidak. Za jego pracą podaje wiele dalszych szczegółów. B. Сідак, *Микола Чеботарів: його життя, спогади та епістолярна спадщина*, w: *Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)*: Науково–документальне видання, ред. В. С. Сідак, Т. В. Вронська, А. В. Кентій, В. С. Лозицький, Київ 2003, s. 5–20.

⁹ Informacje te opierają się na twierdzeniach samego Czebotariwa. Kwestionuje je ukraiński biografista i historyk wojskowości Jarosław Tynczenko, który odnalazł materiały świadczące, iż w latach 1906–1910 Czebotariw odbywał zasadniczą służbę wojskową w 5 Kijowskim Pułku Grenadierów w Moskwie. Я. Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, кн. 1, Київ 2007, с. 472, 473.

dość, iż Czebotariw zebrał przy okazji dowody, wskazujące na związki z wywiadem sowieckim polskiego dyplomaty, byłego sekretarza Poselstwa RP w Charkowie Stefana Litauera. Nie przekonały one jednak kierownictwa polskiej „dwójki”¹⁰.

Nie do końca potwierdzone dane wskazują, iż Czebotariw stanął w 1922 r. na czele Głównego Komitetu Powstańczego. Ośrodek ten, powołany do życia po klęsce drugiego pochodu zimowego, miał koordynować działania partyzantki, działającej jeszcze nad Dnieprem¹¹. Pułkownik wchodził też ponoć w tym czasie w skład specjalnej grupy, sformowanej przez władze URL dla walki z tendencjami do reemigracji na Ukrainę, które zaczęły pojawiać się wśród petlurowskich weteranów¹².

Postać Czebotariwa budziła respekt, podszyty strachem. W kołach wychodźstwa krążyły pogłoski, iż pułkownik prowadzi szczegółowy rejestr emigrantów i zbiera kompromitujące ich materiały¹³. Czy było tak w istocie, trudno rozstrzygnąć. Faktem jest natomiast, że w 1925 r., po wyjeździe z Polski żony Petlury, Olgi, w rękach Czebotariwa znalazło się archiwum naczelnego atamana. Zawierało ono dokumenty często co najmniej niewygodne dla wielu ukraińskich działaczy. Po śmierci prezesa Dyrektoriatu stały się one instrumentem nacisku, którego pułkownik nie wahał się używać dla wzmocnienia swej pozycji w kręgach emigracyjnych. Jest pewne, iż kontrola nad archiwum Petlury pomogła mu w objęciu w 1927 r. szefostwa reaktywowanych służb wywiadowczych URL¹⁴.

¹⁰ *Визвольні змагання очима контррозвідника...*, s. 185. Litauer zrobił w następnych latach szybką karierę — jako pracownik poselstwa w Moskwie, następnie wysoki urzędnik centrali MSZ, wreszcie — korespondent Polskiej Agencji Telegraficznej w Londynie. Zarzuty Czebotariwa nabierają szczególnej wagi, jeśli wziąć pod uwagę działalność Litauera w latach II wojny światowej — kiedy ujawnił się on jako co najmniej sowiecki agent wpływu. Więcej na ten temat: W. Materski, *Stefan Litauer — dyplomata, dziennikarz i...*, w: *Od Piłsudskiego do Wałęsy. Studia z dziejów Polski w XX wieku*, komitet red.: K. Persak i in., Warszawa 2008, s. 85–93.

¹¹ В. Сідак, *Микола Чеботарів...*, s. 12. Drugiego pochodu zimowego sięga swoimi korzeniami sprawa, która położyła się później cieniem na reputacji Czebotariwa. Chodzi o zagadkowe zabójstwo ppłka Jurka Otmarsztejna — bliskiego współpracownika gen. Tiutiunyka i członka opozycyjnej wobec rządu URL Ukraińskiej Organizacji Wojskowej. W latach trzydziestych emigracyjną opinią wstrząsnął publicznie postawiony zarzut, iż za mordem tym — dokonany w maju 1922 r. — stał szef ochrony naczelnego atamana. Celem Czebotariwa miało być rzekomo usunięcie osoby, wiedzącej zbyt wiele o kulisach nieudanego rajdu na Ukrainę, a zarazem politycznego konkurenta, zamierzającego z ramienia UWO prowadzić własną akcję powstańczą nad Dnieprem. Sprawa nigdy nie została ostatecznie wyjaśniona. Szerzej na ten temat: J. J. Bruski, *Petlurowcy...*, s. 483.

¹² Informacja taka dotarła do Charkowa kanałami agenturalnymi. Zob. *Периодическая информация разведсводка II Отделения СОЧ ГПУ Украины о бандитских группировках и бандитской деятельности русской белогвардейской эмиграции за кордоном*, ч. 246, 1–13 czerwca 1922, ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 269.

¹³ Już wiosną 1921 r. twierdzono, iż Czebotariw dysponuje kartoteką wszystkich oficerów ukraińskich internowanych w Polsce — z danymi na temat ich poglądów politycznych i oceną lojalności wobec władz URL. List Panasa Fedenki do Isaaka Mazepy z początku kwietnia 1921 r., Národní Archiv v Praze [dalej: NA], Ruské a Ukrajinské Spolky a Organizace v Československu [dalej: RUESO], karton 66,teczka: *Ukrajinská soc. dem. strana dělnická v cizině* [dalej: USDSDeV]. *Korespondence, 1919–1921*. W niedatowanym raporcie, prawdopodobnie z 1926 r., agent sowieckiego wywiadu pisał już o 30 tys. nazwisk, figurujących rzekomo w rejestrze Czebotariwa. ЦДАГО, ф. 6, оп. 1, спр. 60, арк. 31.

¹⁴ Szczegóły na temat sprawy archiwum naczelnego atamana: list Czebotariwa do Wołodomyra Szewczenki z 19 I 1927, w: *Визвольні змагання очима контррозвідника...*, s. 224–230.

Na korzyść Czebotariwa zagrały jednak jeszcze inne czynniki. Atutem w ręku pułkownika były przede wszystkim kontakty nawiązane z antybolszewickim podziemiem na Ukrainie. Jeszcze wiosną 1924 r. Czebotariw zetknął się z wysłannikami krajowego sprzysiężenia pod nazwą Związek Walki o Niezależną Ukrainę (ukr. *Союз боротьби за Самостійну Україну*). Miało ono stać na pozycji sojuszu z Polską, orientować się politycznie na rząd URL, działać jednak niezależnie od ośrodka na emigracji¹⁵. Na początku 1925 r. Czebotariw charakteryzował Związek jako organizację niezwykle rozgałęzioną (zwłaszcza na Prawobrzeżu), choć ze względów konspiracyjnych zdecentralizowaną. Pod jej wpływem krajowe podziemie miało wstrzymać rzekomo walkę partyzancką, skupiając się na akcji propagandowej, przygotowującej ludność do wybuchu ogólnoukraińskiego powstania. O formach działalności Związku pułkownik pisał: „Emisariusze Centrali rozwożą lokalnym sztabom instrukcje i nielegalną literaturę, która przekazywana jest z rąk do rąk, od domu do domu. Bardzo często odezwy odczytywane są na jarmarkach, na wszelkich zgromadzeniach, przy czym taki przyjezdny agitator natychmiast znika, żeby kontynuować pracę w innym rejonie. Zdarza się często, że po odczytaniu odezwy zostaje zaimprovizowany krótki mityng z przemówieniami, pieśniami, wezwaniami do zorganizowanej walki”¹⁶. Sam Czebotariw zaangażował się początkowo w działalność Związku jako przedstawiciel emigracji, z biegiem czasu zaczął jednak wyrażać aspiracje do przejęcia kontroli nad sprzysiężeniem.

Pułkownik wykorzystał swoje kontakty z krajem, organizując na polecenie Petlury siatkę przerzucającą za Zbrucz literaturę propagandową. Działała ona sprawnie od końca 1925 r. — niewątpliwie korzystając z polskich subsydiów i pomocy organizacyjnej. Warto dodać, że aktywność pułkownika nie uszła uwagi sowieckich służb specjalnych. Na początku 1926 r. ukraińskie GPU przechwyciło znaczną liczbę proklamacji: *Do chłopów i robotników*, wydanych przez ludzi Czebotariwa pod firmą Związku Walki. Giepietom udało się też aresztować emisariusza pułkownika, wysłanego ponoć do Charkowa, ówczesnej stolicy Ukrainy Sowieckiej, w celu przygotowania lokali konspiracyjnych i dokonania serii zamachów na partyjnych działaczy. Działania te poważnie zaniepokoiły kierownictwo republikańskiego GPU¹⁷.

Wskazane wydaje się w tym miejscu naświetlenie kwestii, która obrosła w literaturze licznymi nieporozumieniami. Chodzi o działalność kierowanej przez Czebotariwa, a podporządkowanej polskiemu wywiadowi, placówki „Hetman”, mającej w latach 1927–1928 funkcjonować rzekomo na Ukrainie Sowieckiej. O jej istnieniu marginalnie wspomina w swej

¹⁵ List Czebotariwa do Szewczenki z 12 V 1924, w: *ibidem*, s. 194. Do pierwszego kontaktu z emisariuszami Związku doszło podczas tajnego zjazdu, zorganizowanego na emigracji, najpewniej w Warszawie. Timothy Snyder — który powołuje się na ten sam dokument — twierdzi, że spotkanie miało miejsce w stolicy Ukrainy Sowieckiej, Charkowie. Należy to chyba przypisać nieuważnej lekturze źródła. T. Snyder, *Tajna wojna...*, s. 79.

¹⁶ List Czebotariwa do Szewczenki z 20 I 1925, w: *Визвольні змагання очима контррозвідника...*, s. 202. Szczegóły na temat działalności Związku możemy znaleźć też w listach do tego samego adresata z 22 X 1924 i 31 VIII 1925, w: *ibidem*, s. 196, 197, 203.

¹⁷ Instrukcja informacyjna Wydziału Specjalnego [GPU USRR] Ukraińskiego Okręgu Wojskowego: *Ориентировка по активной украинской к.-р.* z 2 III 1926, Державний галузевий архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 13, спр. 445, арк. 19. Dokument ten został również zreprodukowany w dodatku zdjęciowym do książki Wołodumyra Sidaka i Tamary Wronskiej. B. C. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти (військова розвідка і контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр.)*, Київ 2003, s. 180–182.

książce, poświęconej wywiadowi przeciwko ZSRR, Andrzej Peplowski¹⁸. Skrótowo sprawę omawiają również badacze ukraińscy: Wołodimir Sidak i Tamara Wronska, czerpiący swe informacje z powojennego opracowania akt polskiej „dwójki”¹⁹. Wątek obszernie rozwinął jednak dopiero autor — skądinąd wymienionej — biografii Henryka Józewskiego, Timothy Snyder, który jako pierwszy dotarł do kompletu oryginalnych dokumentów. W swojej książce poświęcił on cały rozdział działalności „Hetmana”, wykorzystując materiały z dokumentacji placówki, odnalezionej w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie²⁰. Idąc tropem Snydera, po dokumenty te sięgnął ostatnio również ukraiński historyk Wołodimir Komar. Niestety, wyraźnie uległ on urokowi — bardzo sugestywnie skonstruowanej — opowieści amerykańskiego autora i nie podjął próby krytycznego przyjrzenia się jego ustaleniom²¹. Niestety — gdyż ustalenia te budzić muszą poważne zastrzeżenia.

Jak przedstawia się wersja Snydera? Zgodnie z nią Czebotariw od początku lat dwudziestych miał pozostawać agentem polskiego wywiadu i na jego rozkaz regularnie przekraczał granicę sowiecką, wypełniając różne misje wywiadowcze na terenie Ukrainy. Od początku 1927 r. występował w podwójnej roli. Objął kierownictwo 2 Sekcji Sztabu URL, zaraz potem zaś został wysłany do Charkowa, gdzie stanął na czele założonej przez siebie polskiej placówki wywiadowczej „Hetman”. Kontaktował się odtąd z Warszawą poprzez zaufanych kurierów — oficerów petlurowskiego wywiadu. Działalność ta miała trwać do końca 1928 r., kiedy to Czebotariw został odwołany z Ukrainy

Zaprezentowana wyżej wersja nie wytrzymuje krytyki. Jedyne, co w historii tej się zgadza, to kontakty pułkownika z „dwójką”, sięgające zapewne pierwszej połowy lat dwudziestych. Uwagi na temat ich charakteru są już jednak wyraźną nadinterpretacją. Po przyjrzeniu się materiałom, na które powołuje się Snyder, dostrzegamy w szczególności, iż brak w nich jakichkolwiek wzmianek o wyprawach pułkownika na Ukrainę, zapoczątkowanych rzekomo w 1924 r. Analiza tych materiałów — zwłaszcza zachowanej korespondencji Czebotariwa — wskazuje raczej, iż szef ochrony naczelnego atamana przebywał w tym okresie cały czas na emigracji. Tym mniej prawdopodobny jest konspiracyjny pobyt pułkownika w Charkowie w latach 1927–1928. Wspomniana korespondencja świadczy, że spędził on ten czas częściowo w Polsce, a częściowo wizytując ukraińskie kolonie w kilku krajach europejskich²². Wersja, iż Czebotariw mógł w 1927 r. kierować organizowaną przez siebie od podstaw centralą ukraińskiego wywiadu i kontrwywiadu, przebywając równocześnie na terenie ZSRR, wydaje się poza tym zdroworozsądkowo mało możliwa²³. Należy dodać, iż ważną rolę w koncepcji amerykańskiego badacza odgrywa cytowany przez niego rzekomy raport Czebotariwa do Andrija Liwyckiego, wysłany z Charkowa w lutym 1927 r.²⁴ Problem polega na tym, iż

¹⁸ A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR, 1921–1939*, Warszawa 1996, s. 126.

¹⁹ B. C. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території...*, s. 133, 134. Opracowanie, o którym mowa (*Placówka „Hetman”. Ukraina — 1927/8 r.*, oprac. kpt Karpiuk), sporządzone zostało przez komunistyczne wojskowe służby informacyjne. Jego kopię znaleźć można w: Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie [dalej: CAW], sygn. VIII.800.71.4, k. 76–77. Reprodukują dokument w swojej książce również Sidak i Wronska (s. 210, 211).

²⁰ T. Snyder, *Tajna wojna...*, s. 76–81.

²¹ В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі...*, с. 201–203.

²² Listy Czebotariwa opublikowane zostały w przywoływanym już wielokrotnie tomie: *Визвольні змагання очима контррозвідника...*

²³ Zdaje się mieć tego świadomość Wołodimir Komar, ze swych wątpliwości nie wyciąga jednak dalszych wniosków. В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі...*, с. 201.

²⁴ T. Snyder, *Tajna wojna...*, s. 79.

przywołany dokument został fałszywie zinterpretowany. W istocie chodzi najpewniej o list znanego działacza ukraińskiego, byłego ministra rządu URL, Semena Wityka, donoszący o próbach zorganizowania antybolszewickiej opozycji na Ukrainie. Nie ma on jednak niczego wspólnego z osobą Czebotariwa, czy też z działalnością polskiego lub ukraińskiego wywiadu²⁵.

Uważna lektura materiałów znajdujących się w Centralnym Archiwum Wojskowym podpowiada dość proste wyjaśnienie zagadki „Hetmana”. Wszystko wskazuje na to, iż nie chodziło o placówkę wywiadowczą w klasycznym rozumieniu, lecz że była to w istocie kodowa nazwa nadana początkowo przez polski Oddział II centrali petlururowskiego wywiadu. A więc że „Hetman” to po prostu 2 Sekcja Sztabu URL w okresie, gdy kierował nią płk Czebotariw. Rezydująca, rzecz jasna, nie w odległej stolicy Ukrainy Sowieckiej, lecz w Warszawie...²⁶ Wypracowywanie dopiero modelu modelu współpracy z ukraińskimi emigrantami oraz osobista zależność Czebotariwa od „dwójki” sprawiły zapewne, iż petlururowską 2 Sekcję traktowano w tym okresie jako organizację wywiadowczą należącą do struktur polskiego Oddziału II. Warto zauważyć na marginesie, że podobny status miała np. działająca w latach trzydziestych rozbudowana siatka, rekrutująca przedstawicieli emigracji rosyjskiej. W aktach „dwójki” funkcjonowała ona jako placówka „Barnaba”, podlegająca Referatowi „Wschód” Wydziału Wywiadowczego²⁷. Ostatecznie wątpliwości rozwiewa porównanie meldunków wywiadowczych, zachowanych w teczce „Hetmana”, z tymi, które znajdują się w materiałach 2 Sekcji Sztabu URL z 1927 r., przechowywanych w innym z rembertowskich zespołów. Raporty te są identyczne²⁸.

Placówka „Hetman” — alias 2 Sekcja — rozpoczęła działalność 15 III 1927 r. Zachował się z tego czasu bardzo ciekawy preliminarz finansowy, sporządzony przez Czebotariwa. Wynika z niego, iż pułkownik zakładał na wstępie powołanie do życia trzech ukraińskich ekspozytur wywiadowczych (tzw. punktów kontrolnych) w pobliżu granicy sowieckiej. Plan ten został wkrótce rzeczywiście zrealizowany. Nie mamy natomiast pewności co do losów innego projektu, zasygnalizowanego w dokumencie. Chodzi o wysłanie na Ukrainę dwóch łączników, którzy mieli przeprowadzić ze sobą z powrotem delegatów krajowej organizacji podziemnej. Czebotariw planował też stworzenie siatki konfidentów w kilku najwięk-

²⁵ Dokument znajduje się w: Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], MSZ, sygn. 6705 (mf. B 23015), k. 113–114. Nie jest datowany, wiemy jednak, że dotarł do polskiego MSZ 22 II 1927 r. Opatrzono go odrębną adnotacją: „List jednego z wybitnych działaczy na Ukrainie Sowieckiej do p. Andrzeja Lewickiego”. O wcześniejszych kontaktach Wityka z Liwyckim: J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik...*, s. 329, 330.

²⁶ Tropem, który mógł dezorientować zarówno Snydera, jak i badaczy ukraińskich, jest zapewne stwierdzenie zawarte w powojennym opracowaniu na temat placówki „Hetman”, iż działała ona do końca roku 1928. Jest to najprawdopodobniej pomyłka. Autor referatu z lat pięćdziesiątych opierał się — jak można sądzić — na materiałach dossier „Hetmana” (podteczka W-27) — tych samych, które są dostępne obecnie w Centralnym Archiwum Wojskowym. Ostatnie dokumenty z tego dossier pochodzą jednak z początku, nie końca 1928 r. — a nic nie wskazuje, byteczka była zdekompletowana. Uściślenie chronologii prowadzi do wniosku, że placówka funkcjonowała dokładnie w tym samym okresie, w którym na czele 2 Sekcji Sztabu URL stał Mykoła Czebotariw.

²⁷ Szerzej na jej temat: *Placówka „Barnaba”. Warszawa, Ryga, Praga, Paryż — 1932/1936 r.* (opracowanie chor. Chęcińskiego z Głównego Zarządu Informacji MON z 1950 lub 1951 r.), CAW, sygn. VIII.800.71.4, k. 78–113.

²⁸ Zob. CAW, sygn. I.380.2.339. Dokumenty znajdują się w zespole archiwalnym (w zasadzie grupie zespołów): Sprzymierzona Armia Ukraińska.

szych centrach Ukrainy Sowieckiej²⁹. Szef 2 Sekcji uważał ponadto za konieczne utrzymanie agentury w głównych ośrodkach emigracji ukraińskiej — we Francji, Niemczech, Czechosłowacji i Rumunii. Miesięczne wydatki organizacji szacował na 6600 złotych i 2500 koron czechosłowackich. Budżet ten został zaakceptowany przez „dwójkę”, w praktyce jednak, jak się wydaje, Ukraińcom wypłacano znacznie mniej — po 2000–2500 złotych³⁰.

Swoje informacje 2 Sekcja czerpała z doniesień własnej siatki wywiadowczej — o której rozmiarach i efektywności nie jesteśmy jednak w stanie dużo powiedzieć — oraz z analizy prasy sowieckiej. Specjalnie na potrzeby Czebotariwa sprowadzano z ZSRR za pośrednictwem polskiego attaché wojskowego kilka najważniejszych dzienników wychodzących w Moskwie, Charkowie i Kijowie oraz specjalistyczną prasę wojskową³¹. Pierwszy meldunek placówki „Hetman” pochodzi najprawdopodobniej z końca marca 1927 r.³² Od połowy kwietnia sporządzała ona już regularne tygodniowe meldunki, opatrywane kolejnymi numerami. Początkowo raporty koncentrowały się na zagadnieniach ogólnych (takich jak nastroje społeczne na Ukrainie, sytuacja w łonie partii komunistycznej, polityka wyznaniowa i oświatowa bolszewików), z czasem przeważać zaczęły jednak informacje o charakterze ściśle wojskowym. Wiązało się to zapewne z naciskami ze strony polskiego Oddziału II, zainteresowanego głównie tego typu danymi.

Notabene „dwójka” nie była specjalnie zadowolona z efektów współpracy informacyjnej z Ukraińcami, o czym świadczą oceny wystawiane poszczególnym raportom przez Referat „Rosja” Wydziału Ewidencyjnego. W dossier „Hetmana” zachowała się ocena obszernego opracowania na temat sztabu Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, sporządzona w listopadzie 1927 r. Polski analityk pisał wprost, iż materiał nie budzi jego zaufania i że może być inspirowany przez stronę sowiecką. Zauważał też, że raport „zasadniczo zawiera rzeczy ogólnie znane, względnie wyciągnięte z regulaminów, kalendarzy i książek [...]. Dla ewidencji tego rodzaju komunikaty są bez wartości”³³. Jeszcze ostrzej Referat „Rosja” komentował kilka następných raportów „Hetmana”: „Bez wartości. Kompilacji w języku ukraińskim z materiału oficjalnego względnie wątpliwých wiadomości agencyjnych nie potrzebujemy”³⁴.

²⁹ W Charkowie, Kijowie, Dniepropietrowsku, Odessie, Mikołajowie, Białej Cerkwi oraz Żytomierzu. Miano z nimi utrzymywać kontakt za pośrednictwem specjalnych kurierów wysyłanych dwa razy w miesiącu.

³⁰ Takie kwoty otrzymywał „Hetman” w okresie maj–lipiec 1927 r. „Dwójka” wyasygnowała też 2950 zł na pokrycie kosztów organizacyjnych placówki (utworzenie punktów kontrolnych na Wołyniu, wysyłka kurierów i podróże delegatów organizacji krajowej do Polski i z powrotem). Por. preliminarz *Видатки по організації офензивної праці* z rezolucją Oddziału II oraz odrębne zapiski Czebotariwa, dotyczące subsydiów dla placówki „Hetman” w okresie 16 III–6 VII 1927, CAW, sygn. I.303.4.1978, podteczka W–27, dok. 1.

³¹ Placówka „Hetman” otrzymywała regularnie moskiewskie gazety „Izwestija” oraz „Krasnaja Zwiezda” (centralny dziennik Armii Czerwonej), ukazujące się w Charkowie „Wisty” i „Komunista”, a także kijowską „Proletarską Prawdę”. Zaabonowano dla Czebotariwa również specjalistyczny „Wojennyj Wiestnik”. Zob. korespondencja Oddziału II z attaché wojskowym w Moskwie oraz notatka Czebotariwa z 12 XII 1927 r., ibidem, dok. 3.

³² Raport *Перевибору* z 30 III 1927, ibidem.

³³ Ocena raportów placówki „Hetman” nr 19 z 10 IX i nr 20 z 17 IX 1927 r. oraz materiału *Штаб Української Військової Округи* — „VBO” [bd], sporządzona 9 XI 1927 r., ibidem, dok. 12.

³⁴ Ocena raportów placówki „Hetman” z 15 i 24 września oraz 1 i 8 października, sporządzona 1 XII 1927 r., ibidem.

„Dwójka” niewątpliwie przywiązywała jednak większą wagę do innego — niż *stricto* wywiadowczy — aspektu działalności ukraińskich sojuszników. Chodziło o prowadzoną za Zbruczem dywersję polityczną. Po utworzeniu 2 Sekcji współpraca Czebotariwa z konspiracją krajową wyraźnie się ożywiła. Według pułkownika właśnie wtedy, na wiosnę 1927 r., miało się ostatecznie zakończyć organizowanie struktur Związku Walki o Niezależną Ukrainę³⁵. Sprzysiężenie uaktywniło się wówczas również na polu wydawniczo-propagandowym. W rocznicę śmierci Petlury wypuszczono odezwę *Мęczennик за Україnę*, kolportowaną następnie na terenie USRR³⁶. W październiku 1927 r. Czebotariw doprowadził też do wydania pierwszego numeru organu prasowego Związku, zatytułowanego wymownie *Do boju!* „Bojowy” charakter miała również winieta pisma — ozdobiona sugestywnym rysunkiem, przedstawiającym oblężenie Kremla, który szturmują ukraińscy powstańcy. W środku znalazło się kilka dłuższych tekstów, wykładających zasady ideowe i strategię działania organizacji. Deklarowano m.in., iż ostatecznym celem Związku jest wystąpienie zbrojne przeciw bolszewikom, na razie wzywano jednak do wykorzystania wszelkich legalnych metod walki z reżimem. Zachęcano m.in. do strajków oraz bojkotu zarządzeń, związanych z kampanią zbożową i „dobrowolnymi” pożyczkami, wymuszonymi na ludności³⁷. Bardzo znaczący wydaje się brak wzmianek o działalności rządu URL na wychodźstwie. Wiemy *notabene*, iż Czebotariw zataił przed swoimi ukraińskimi zwierzchnikami fakt opublikowania kolejnych odezw, najwyraźniej nie informował ich też o innych szczegółach swoich kontaktów ze Związkiem³⁸. Wszystko wskazuje na to, iż szef 2 Sekcji rozgrywał z Andrijem Liwyckim własną partię o przejęcie politycznej schedy po Petlurze i że kartą w tej grze miała być podlegająca mu organizacja konspiracyjna na Ukrainie.

Nie sposób w tym miejscu nie postawić pytania o to, jaki był prawdziwy zakres wpływów Związku Walki o Niezależną Ukrainę, a przede wszystkim, czy chodziło o realnie istniejące sprzysiężenie, czy raczej kolejną zręczną prowokację sowieckich służb specjalnych. Intryguje niepokojące podobieństwo nazw organizacji Czebotariwa oraz Związku Wyzwolenia Ukrainy (ukr. *Спілка Визволення України*) — „wykrytego” w 1929 r. przez organa GPU rzekomego spisku, którego faktyczny charakter i zasięg do dziś wywołują dyskusje wśród badaczy³⁹. Problem omawia obszernie Timothy Snyder, widzący wyraźny związek między obydwoma organizacjami. Amerykański autor wysuwa kilka alternatywnych hipotez, zdaje się jednak skłaniać ostatecznie ku tezie, że bolszewicy kontrolowali działalność

³⁵ Memoriał Czebotariwa *Моє звільнення* [bd; w aktach zachowało się również polskie streszczenie tego dokumentu z datą wpływu do Oddziału II — 25 IV 1929], CAW, sygn. I.303.4.5389, k. 15.

³⁶ Egzemplarz odezw, dołączony do raportu polskiego konsula w Kijowie: AAN, MSZ, sygn. 6706 (mf. B 23016), k. 161.

³⁷ „До бою! Орган Союзу Боротьби за Самостійну Україну” nr 1 z 28 X 1927 r., CAW, sygn. I.303.4.1978, podteczka W-27, dok. 13.

³⁸ List Czebotariwa do Szewczenki z 17 VIII 1927 r., w: *Визвольні змагання очима контррозвідника...*, s. 234. Niechęć do informowania przełożonych o szczegółach swej pracy pułkownik wyjaśniał rzekomym łamaniem przez otoczenie Andrija Liwyckiego zasad konspiracji. Memoriał *Моє звільнення*, CAW, sygn. I.303.4.5389, k. 18.

³⁹ Zob. В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Справа „Спілки Визволення України”: Невідомі документи і факти*, Київ 1995. Warto wspomnieć w tym miejscu, iż oficer polskiego wywiadu, relacjonujący na gorąco sprawę aresztowań rzekomych członków Związku Wyzwolenia Ukrainy, wysuwał przypuszczenie, iż może chodzić o ludzi związanych z Czebotariwem i jego Związkiem Walki, „który sprawił nam tyle trudności”. Raport placówki „A.9”, Charków, 28 XI 1929 r., Російський державний архив, г. Москва, ф. 308к, оп. 19, д. 21, л. 136–141.

Związku Walki, a sowieckim agentem mógł być sam Czebotariw⁴⁰. Ten ostatni wniosek idzie niewątpliwie za daleko. Ogólnie rzecz biorąc, sowiecka inspiracja wydaje się jednak, niestety, dość prawdopodobna⁴¹.

Rosnące aspiracje Czebotariwa, w połączeniu z faktycznym „sprywatyzowaniem” przez niego ukraińskich *specszub* i zmonopolizowaniem kontaktów z polskim Oddziałem II, poważnie zaniepokoiły rząd URL na emigracji. Doszły do tego rozbieżności dotyczące oceny sytuacji na Ukrainie i dalszej taktyki działania. Czebotariw był zwolennikiem przyspieszenia przygotowań powstańczych i podjęcia akcji zbrojnej nad Dnieprem, Andrij Liwycki zachowywał jednak — chyba słusznie — rezerwę wobec tych planów. Na początku 1928 r. emigracyjne władze postanowiły pozbyć się pułkownika. W styczniu odsunięto go od kierowania 2 Sekcją, natomiast w sierpniu pozbawiono funkcji szefa ochrony naczelnego atamana⁴². Miejsce Czebotariwa zajął generał Wsewołod Zmijenko — doświadczony oficer sztabowy, co istotniejsze jednak — człowiek bez politycznych ambicji i własnego politycznego zaplecza⁴³.

Ostatnim chronologicznie dokumentem, zachowanym w dossier „Hetmana”, jest memoriał w języku ukraińskim, zawierający postulaty dotyczące działalności wywiadowczej 2 Sekcji Sztabu URL. Nie znamy jego daty, możemy jednak wnosić, iż został przedstawiony Polakom bezpośrednio po dymisji Czebotariwa — już przez nowego zwierzchnika petlurowskiego wywiadu. Zmijenko — wyraźnie nie do końca zorientowany w stanie spraw pozostawionych przez poprzednika⁴⁴ — usiłował prawdopodobnie w ten sposób nawiązać własny kontakt ze stroną polską. Adnotacje na tym dokumencie i na innych materiałach ukraińskich w Centralnym Archiwum Wojskowym wskazują, iż po dymisji Czebotariwa doszło do zmian, jeśli chodzi o nadzór nad działalnością 2 Sekcji. Sprawować miał go odtąd nie zajmujący się wywiadem na ZSRR Referat B1 („Wschód”) polskiej „dwójki”, lecz Referat C (Kontrwywiadowczy)⁴⁵. Miało się to zresztą wkrótce zmienić — w związku z przekazaniem całości spraw prometejskich specjalnie utworzonej Ekspozyturze nr 2 Oddziału II.

Dalsze losy Mykoły Czebotariwa są nie mniej zagadkowe jak jego wcześniejsza działalność. Skonfliktowany z władzami URL, wyjechał w kwietniu 1929 r. z Polski, udając się do Paryża. Pozostawał tam jakiś czas, znajdując się pod baczną obserwacją francuskiej policji. Jej agenci odnotowali regularne wizyty pułkownika w paryskiej ambasadzie RP, a z drugiej

⁴⁰ T. Snyder, *Tajna wojna...*, s. 89–93.

⁴¹ Podejrzenia w tym względzie wzmacnia odnaleziony niedawno dokument GPU z lipca 1929 r. Znajdujemy w nim informację o utworzeniu w Kijowie fikcyjnej „organizacji studenckiej”, której udało się pozyskać zaufanie Czebotariwa i która „współpracowała” z 2 Sekcją Sztabu URL również w następnych latach — już po dymisji pułkownika. Emisariusze organizacji regularnie meldowali się w Warszawie, otrzymywali tam instrukcje, gotówkę i spore ilości nielegalnej literatury. B. C. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території...*, s. 74, 75. Możemy jedynie snuć przypuszczenia, czy podobnego, prowokacyjnego charakteru nie nosiła również działalność Związku Walki. Bez ujawnienia nowych materiałów archiwalnych kwestii tej jednak nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć.

⁴² *Ibidem*, s. 133.

⁴³ Na temat postaci Zmijenki szerzej: *ibidem*, s. 137–140, oraz A. Kolańczuk, *Ukraińscy generalowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemysł 2009, s. 262, 263.

⁴⁴ Co nie dziwi, zważywszy że Czebotariw nie przekazał mu praktycznie żadnej dokumentacji. Zob. *Звіт з праці 2-ї Секції за період за 1 січня 1928 по березень 1929 р.*, CAW, sygn. I.380.2.339.

⁴⁵ Zob. Memoriał *Праця 2-ї Секції на Україні (1-ша Референтура)* wraz z polskim tłumaczeniem oraz notatka dla kierownika Referatu B1 z 31 III 1928 r., CAW, sygn. I.303.4.1978, podteczka W–27, dok. 17.

strony nawiązanie przez niego kontaktu z Jewhenem Konowalcem, przywódcą konkurencyjnej wobec ośrodka URL i zdecydowanie antypolsko nastawionej Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów⁴⁶. O działalności pułkownika w latach trzydziestych wiemy niewiele. Jest bardzo prawdopodobne, iż nawiązał w tym czasie współpracę wywiadowczą ze służbami niemieckimi. W 1936 r., po przyjeździe do Polski, Czebotariw został w bliżej nieznanych okolicznościach aresztowany i osadzony w więzieniu mokotowskim w Warszawie. Udało mu się odzyskać wolność dopiero we wrześniu 1939 r.⁴⁷ Przebywał początkowo w Królewcu, później przeniósł się jednak do okupowanej przez Niemców Warszawy, skąd regularnie jeździł z poufnymi zadaniami na Chełmszczyznę. Po wojnie znalazł się w Niemczech Zachodnich, gdzie zmarł w 1972 r. Do dziś nie wiadomo, co stało się z jego osobistym archiwum i z powierzonym jego pieczy archiwum naczelnego atamana Petlury.

Jeśli chodzi o 2 Sekcję Sztabu URL, to po zwolnieniu Czebotariwa wznowiła ona bardzo szybko dotychczasową działalność. Do centrali polskiej „dwójki” i siedziby emigracyjnego rządu URL spływać zaczęły ponownie okresowe meldunki o sytuacji na Ukrainie⁴⁸. Kontynuowano też akcję propagandową. W Centralnym Archiwum Wojskowym zachowały się egzemplarze kolejnych odezw i ulotek przemycanych na Ukrainę, które szatą graficzną i sformułowaniami wyraźnie nawiązywały do wcześniej publikowanej „bibuły”. Zniknęły z nich jednak — co bardzo znamienne — wszelkie wzmianki o Związku Walki o Niezależną Ukrainę, pojawił się natomiast nieznany wcześniej nikomu Ukraiński Komitet Rewolucyjny (ukr. *Український Революційний Комітет*)⁴⁹.

Generał Zmijenko okazał się sprawnym organizatorem, który nadał kierowanej przez siebie instytucji funkcjonalną, logiczną strukturę. Podzielił sekcję na dwa referaty⁵⁰. Do zadań pierwszego z nich należała organizacja i prowadzenie wywiadu na Ukrainie Sowieckiej. W gestii referatu znajdowały się: dobór i szkolenie rezydentów, ich przerzut przez granicę, werbunek informatorów oraz kierowanie siecią zbierającą dane wywiadowcze na terenie USRR. Drugi referat zajmował się kontrwywiadem, walcząc z sowiecką inspiracją i agentami przenikającymi w szeregi emigracji. Nieco później zorganizowano jeszcze trzeci referat. Było to swoiste biuro analiz, prowadzące w oparciu o prasę i urzędowe publikacje sowieckie studia nad sytuacją na Ukrainie, w szczególności nad takimi dziedzinami, jak stan aparatu partyjno-państwowego, rolnictwo, przemysł, finanse i polityka narodowościowa. Należy dodać, że z 2 Sekcją ściśle współpracowała — od momentu powstania w maju 1928 r. —

⁴⁶ Raporty dla prefekta policji w Paryżu z 10 IX 1929 i lipca [bdd] 1930 r., donoszące o działalności Czebotariwa — charakteryzowanego jako „terroriste antibolchevik polonais”. Archives de la Préfecture de Police de Paris, Série BA 1990. Za udostępnienie tych dokumentów chciałbym bardzo podziękować p. Pawłowi Liberze.

⁴⁷ Informacje na temat uwięzienia Czebotariwa możemy znaleźć we wspomnieniach pułkownika Armii URL, w latach trzydziestych polskiego oficera kontraktowego, Jakowa Halczewskiego. Я. Гальчевський, *З воєнного нотатника*, Київ 2006, s. 119, 120, 130.

⁴⁸ *Notabene* było one oceniane bardzo podobnie (a więc krytycznie) jak meldunki przesyłane przez Czebotariwa. Por. oceny dwóch raportów 2 Sekcji, sporządzone przez Referat „Rosja” 5 XI 1928 r., CAW, sygn. I.303.4.1803, podteczka 6.

⁴⁹ Zob. kolekcja URL-owskiej literatury agitacyjnej w: CAW, sygn. I.380.2.342.

⁵⁰ Na początku lat trzydziestych funkcjonowały one pod nazwami: „Ofensywa” (ukr. *Насмун*) i „Defensywa” (ukr. *Оборона*). Wezwniej określano je chyba po prostu jako 1 i 2 Referat (ukr. *Референтура*).

3 Sekcja Sztabu. Zajmowała się ona propagandą, głównie przygotowaniem literatury agitacyjnej, kolportowanej następnie nad Dnieprem⁵¹.

Apogeum aktywności URL-owskiego wywiadu przypada na rok 1930. Udało się wówczas m.in. wysłać na Ukrainę uzbrojoną grupę dywersyjną, której zadaniem było zbadanie nastrojów chłopstwa, opierającego się przymusowej kolektywizacji. W następnych latach działalność petlurowskich służb zaczęła tracić jednak dotychczasowy rozmach, sama zaś 2 Sekcja Sztabu została ostatecznie rozwiązana w 1936 r. Wiązało się to z wyraźnym już w tym czasie ograniczeniem możliwości efektywnej penetracji wywiadowczej terenu ZSRR. Nie bez znaczenia był też kryzys, jaki w połowie lat trzydziestych przechodziła polska akcja prometejska.

Działalność wywiadu URL, współpracującego na emigracji z polską „dwójką”, kojarzona jest zazwyczaj z osobą gen. Wsewołoda Zmijenki. Warto jednak pamiętać, że osobą kluczową — która organizowała ukraińskie służby specjalne na wychodźstwie i wytyczyła ich kierunki działania — był, dzisiaj nieco zapomniany, płk Mykoła Czebotariw. Postać to niezwykle barwna, a jej życiorys mógłby posłużyć za kanwę sensacyjnego filmu. Jest to jednak życiorys pod wieloma względami typowy, charakterystyczny dla wielu naddnieprzańskich emigrantów, zmuszonych na obczyźnie do podejmowania trudnych wyborów, dokonywania zaskakujących nieraz wolt politycznych i ciągłego lawirowania między stronami międzynarodowej rozgrywki, w której jedną tylko — nie najważniejszą — z kart była kwestia ukraińska.

Mykola Chebotariv and the “Hetman” Outpost. From the History of Émigré Ukrainian Special Services

The article follows the history of Mykola Chebotariv — one of the most prominent albeit less known members of the inter-war Ukrainian emigration. At the time of the Revolution the titular protagonist was the author and head of the counter intelligence of the Ukrainian People's Republic and subsequently chief of the personal security service of Ataman Symon Petliura; at the beginning of the 1920s he embarked upon cooperation with the Second Department of the Polish General Staff. In the wake of the May 1926 coup d'état conducted by Józef Piłsudski and the restoration of secret cooperation between the Polish authorities and the Ukrainian émigrés Chebotariv became head of the Second Section (Intelligence) of the conspiracy Staff of the Minister of Military Affairs of the Ukrainian People's Republic. In 1927–1928 he steered the Section, which he created (and which in Polish documents was mentioned as the “Hetman” outpost). At the time, Chebotariv established in the Ukraine a network dealing with Intelligence and the distribution of anti-Soviet propaganda publications. He also started collaborating with an underground conspiracy known as the Union of Struggle for Independent Ukraine, possibly inspired by Soviet secret services. The article proposes a thorough characteristic of the Second Section and discusses relations between the colonel and the Union of Struggle as well as the real nature of this organisation.

At the beginning of 1928 Chebotariv was relegated from the Ukrainian Intelligence abroad. The prime reason was his growing political ambition, which disturbed the leaders of the

⁵¹ Na temat organizacji i zadań obydwu sekcji: *Działalność Ekspozytury 2-ej poprzez emigrację ukraińską* (opracowanie sporządzone w styczniu 1951 r. przez Główny Zarząd Informacji MON na podstawie zachowanych akt „dwójki”), CAW, sygn. I.303.4.7834, k. 61–62; Sprawozdania 2 Sekcji za okres 1 XII 1931–1 IX 1932 oraz 1 XI 1932–1 IX 1934 r. (polskie tłumaczenie), ibidem, sygn. I.303.4.5560; Memoriał gen. Salskiego z 9 VIII 1938 r., ibidem, sygn. I.303.4.5740, podteczka *Ukraina*; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej...*, s. 109–115; R. Potocki, *Idea restytucji...*, s. 247–250; B. C. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території...*, с. 37–42.

Ukrainian People's Republic. In the following years the colonel continued playing an important role in the émigré circles and probably established contacts with the German Intelligence. The activity of the Intelligence of the Ukrainian People's Republic, cooperating with the Polish "Second Department", is, as a rule, associated with Chebotariv's successor, General Vsevolod Zmiyenko. It is worth keeping in mind, however, that Colonel Mykola Chebotariv organised Ukrainian special services in exile and delineated the trend of their work. The life story of this extremely colourful protagonist could constitute the plot of a thrilling motion picture. Nonetheless, his biography is in many respects typical for many émigrés from Dnieper Ukraine, forced while abroad to make difficult choices, to perform at times astounding political turnabouts and to constantly oscillate between different sides embroiled in international games in which the Ukrainian question was only one of many, and by no means the most significant.